
GENERALI CRNOGORSKE VOJSKE (1881-1921)

Srđa Martinović

The reforms of 1880-1881 brought the institutionalisation of the rank of general in line with the practices of the European armed forces. At first there was only the rank of brigadier-general and later the second level was introduced, the rank of division general. The first Montenegrin army generals were appointed immediately after the introduction of the rank of general, and the last were appointed in 1921 in the emigration. In this period 55 generals were appointed, including three princes of the Petrović-Njegoš dynasty and three generals of honour. In the Montenegrin society which was very specific, besides the military functions the military elite often also performed the highest civilian services.

Kratak razvoj i formacijska organizacija crnogorske vojske

Sagledavajući vojnu tradiciju Crne Gore, možemo reći da je istorija crnogorske vojske stara koliko i istorija crnogorske državnosti. Vojni poziv predstavljao je jedno od najznačajnijih kolektivnih vrijednosti tadašnjeg crnogorskog društva. Uslovi neprestalnog ratovanja za odbranu svojih teritorija ostavili su snažan trag na njenu (vojnu) organizaciju i karakter. Za Crnu Goru toga

vremena možemo reć da je bila vojnički logor predodređen za vojnički odbrambeni život i gerilu. U takvim okolnostima svaki muškarac sposoban za oružje u slučaju rata bio je vojnik. Sa snažnom plemenskom svijješću okosnicu crnogorske vojske sačinjavali su plemenski odredi. Na njihovom čelu nalazili su se najčešće knezovi kao glavari plemena. Veća vojna jedinica bila je sastavljena sjedinjavanjem dva ili više plemenska odreda, koju su sačinjavali borci sa prostora jedne nahije na čelu sa vojvodom ili serdarom kao najvišim vojnim komandantima. Vrhovni komandant crnogorske vojske bio je vladar, kao poglavar države. Crnogorskom vojskom do 1852. godine upravljali su vladike, a od proglašenja Knjaževine Crne Gore knjaz, odnosno kasnije kralj. Do uspostavljanja stalnih formacija koje su imale određeni vojni karakter došlo je 1832. godine za vrijeme vladavine Petra II Petrovića kada su formirani Senat, Gvardija i Perjanici. Iako su ove instiucije imale prvashodno civilna ovlašćenja i zadatke, imale su podstrek za brže uobličavanje crnogorske vojske. Za vrijeme knjaza Danila 1854. godine dolazi do prvog pokušaja ustrojstva crnogorske vojske donošenjem akta o formaciji vojske. Ovim aktom vojska je podijeljena na desetine i stotine na čelu sa deseterima (desetarima) i stotinašima, dok su plemenskim jedinicama komandovali novoustanovljeni plemenski kapetani. Navedena lica osim vojne vršila su i civilnu vlast. Vojska je dobila svoja specifična obilježja, svaki vojnik imao je obavezu nošenja na kapi metalnog krsta zbog čega je ova vojska dobila naziv „krstonosna“ vojska. Prema izvršenom vojnom popisu brojala je 9.700 vojnika od 15 do 50 godina starosti i 3.000 vojnika preko 50 godina starosti u rezervi¹. Donošenjem Danilovog zakonika 1855. godine uvedena je vojna obaveza, a i nekoliko drugih članova uređivalo je vojnu materiju. Iste godine formirana je i Garda jačine 1.000

¹ Grupa autora, *Istorijski institute Crne Gore*, knjiga 2, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 439.

vojnika (od 1858) koja je takođe podijeljena na desetine i stotine na čelu sa gardijskim desečarima i stotinašima.

Stričevim koracima reforme crnogorske vojske, krenuo je i knjaz Nikola. Na početku njegove vladavine 1863/64. godine izvršen je vojni popis prema kojem je crnogorska vojska brojala 25.000 vojnika uz mogućnost mobilisanja dodatnih 10.000 vojnika². Ova vojska nije imala rodove, a razvoj artiljerije otpočeo je 1866. godine, kao i obuka artiljerijskog oficirskog kadra³. Za komandira artiljerije postavljen je Savo Vrbica, a za instruktora Mašo Vrbica. Iste godine otpočela je obuka za pješadijske i artiljerijske oficire na Cetinju, a nastavu su izvodili oficiri iz Srbije pod rukovodstvom Milutina Jovanovića. Pješadijsku obuku obavilo je 109, a artiljerijsku 50 pitomac⁴ koji su kasnije u svojim plemenskim jedinicama prenosili stečena znanja. Prvi artiljerijski oficiri u inostranstvu obrazovanje su stekli na ruskim i austrijskim vojnim akademijama i njih je do 1875. godine bio veoma mali broj. Do preustrojstva vojske i njenog popisa došlo je 1870. godine. Prema ovom popisu Crna Gora je imala 16.700 muskaraca od 16 do 60 godina koji su u slučaju rata postajali vojnici⁵. Uredbom od 1.januara 1871. godine donešena je nova formacija crnogorske vojske. Formirana su brigade i bataljoni na plemenskoj osnovi⁶. Nahije su obrazovale brigade, plemena bataljone, a sela čete, vodove i poluvodove. Četa se sastojala od

² Petković, Konstantin, *Černogoria i Černogorci*, Sankt peterburg, 1877, str. 94 i 95.

³ Batrićević, Boban, Pregled razvoja crnogorske vojske 1850-1910, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija broj 10, Cetinje, 2014, str. 30.

⁴ Bogdanović, Branko, Artiljerija crnogorske vojske 1850-1878, *Glasnik cetinjskih muzeja*, XI, Cetinje, str. 128.

⁵ Batrićević, Boban, Pregled razvoja crnogorske vojske 1850-1910, str. 60.

⁶ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912, (feljton) *Pobjeda*, 9. septembar 1979. godine, str. 14.

oko 100-120 vojnika, a četiri čete sačinjavale su bataljon jačine od 500 pa čak i 1.000 ljudi, a nekoliko bataljona sačinjavalo je brigadu. Brigadama su komandovali vojvoda, serdar ili komandir, bataljonima najčešće komandir, četama oficiri, a vodovima i poluvodovima desetari⁷. U tom periodu crnogorska vojska sastojala se od šest brigada, 23 bataljona i sedme brigade Garde sastavljene od šest bataljona, kao i jedne brdske baterije. Brigade crnogorske vojske bile su: Katunska, Hercegovačka, Bjelopavlička, Riječko-Crmnička, Pipersko-Bratonožićko-Rovačka, Moračko-Vasojevička i brigada Garde. Brigade je sačinjavalo četiri bataljona, osim Pipersko-Bratonožićko-Rovačke brigade koja se sastojala od tri bataljona. Svaka od šest brigada davala je jedan bataljon od 500 vojnika koji su sačinjavali brigadu Garde jačine oko 2.000 vojnika. Istom uredbom formirana je i vojna intendantura i vojna muzika.

Planom vojne reforme iz 1872. godine crnogorska vojska ustrojena je u tri dijela: pješadija, artiljerija i administracija. Planom je predviđeno da se regrutacija vrši svake dvije godine. Vojska je podijeljena na prvu klasu od 17 do 50 godine i drugu klasu preko 50 godina.

Za razvoj crnogorske vojske važna je 1874. godine kada je u okviru reforme državne uprave formirano odjeljenje (kancelarija) zaduženo za upravljanje vojnim poslovima. Ovo odjeljenje je ustvari preteča Ministarstva vojnog koje je formirano 1879. godine nakon Veljeg rata. Nova uredba o organizaciji i popisu crnogorske vojske donešena je 1880. godine. Po naredbi knjaza Nikole popis je započeo 1880. godine, a završen u ljetko 1881. godine⁸. Ovim

⁷ Babić, Branko, Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija, *Zbornik radova naučnog skupa: Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, CANU, Titograd, 1987, str. 331-332.

⁸ Babić, Branko, *Crnogorska vojska 1878-1912*, (feljton) 9. septembar 1979. godine, str. 14.

popisom crnogorska vojska brojala je 23.678 vojnika sa 5 brigadira, 37 komandira, 39 potkomandira, 249 oficira i 254 barjaktara⁹. U tom periodu postojalo je pet brigada jačine 42 bataljona. Ulaskom oslobođenih teritorija u crnogorsko-turskom ratu, u sastav Crne Gore, od ljudstva iz tih teritorija formirano je još četiri brigade, tako da je nakon 1882. godine¹⁰ crnogorska vojska bila sastavljena od 9 brigada sa 58 bataljona. Crnogorsku vojsku sačinjavale su: Katunska, Riječko-Crmnička, Primorska, Kučko-Zetska, Hercegovačka, Pipersko-Bjelopavlička, Moračka, Vasojevička i brigada Garde.

Do nove reorganizacije crnogorske vojske došlo je 1891. godine kada je uveden princip teritorijalne vojne organizovanja vojske zbog problema nastalih nakon naseljavanja stanovništva u novooslobođenim krajevima¹¹. Početkom 1896. godine izvršen je novi vojni popis prema kojem je crnogorska vojska brojala 40.050 vojnika podijeljenih u osam brigada sa 49 bataljona i 320 četa¹². Za potrebe uvećane crnogorske vojske izgrađen je Vojni stan na Cetinju koji je svečano otvoren 2. avgusta 1896. godine kada je i formirana Stajaća vojska kao redovna crnogorska vojska, koja je u početku imala jedan bataljon. Po uredbi od 1. septembra 1896. godine služba u Stajaćoj vojsci trajala je četiri mjeseca tako da se za period od godinu moglo smijeniti tri klase

⁹ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912. godine (feljton), *Pobjeda*, 9. septembar 1979. str. 14.

¹⁰ Manja reorganizacija vojske uslijedila je i 1882. godine kada je dodata šesta Vasojevičko-moračko-rovačka brigada koja je povjerena Todoru Vukoviću: Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912, (feljton) *Pobjeda*, 9. septembar 1979. godine, str. 14.

¹¹ Vuković, Miloje, Crnogorska vojska 1878-1914. godine (feljton), *Pobjeda*, 12. jul, 1986, str. 14.

¹² Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912. godine (feljton), *Pobjeda*, 13. septembar 1979. str. 14; Broj brigada je smanjen jer Garda nije računata kao posebna jedinica (prim. autora).

vojnika, a svaki krug službe obuhvatao je oko 500 vojnika. Po okončanju službe u Stajaćoj vojsci čekali su pohađanje Oficirskog kursa nakon čega su proizvođeni u čin potporučnika.

Prvi zakon o organizaciji Ministarstva vojnog donešen je 1903. godine. Ovim aktom propisana je nadležnost Ministarstva vojnog koje je nadležno za organizaciju, mobilizaciju i formaciju vojske, popunjavanje naoružanja i snabdijevanje, nastavu, disciplinu, vojno sudstvo i ljekarstvo. Odlukom ministra vojnog formiran je Vojni savjet za rješavanje važnijih pitanja. U njegov sastav ulazili su ministar vojni, komandant stajaće vojske i načelnici odjeljenja, a po potrebi i šefovi odsjeka. Na osnovu odluka ovog savjeta ministar je preko Državnog savjeta koji je davao svoje mišljenje podnosio prijedlog na usvajanje vladaru. Iste godine došlo je do dopune Stajaće vojske sa još jednim bataljonom sa sjedištem u Podgorici. Na Cetinju je iste godine osnovana Vojnička škola u koju su na desetomjesečni kurs primani potporučnici prve klase aktivne vojske koji su nakon okončanja kursa proizvođeni u čin poručnika.

Do nove reorganizacije crnogorske vojske došlo je 1906. godine donošenjem Privremenih propisa o uređenju vojske. Ovim propisima vojska je podijeljena u tri klase: aktivnu, rezervnu i intendantsku. Crnogorska vojska bila je podijeljena na brigade kojima su najčešće komandovali brigadiri, bataljone kojima su komandovali komandiri, čete kojima su komandovali potkomandir, kapetani, poručnici i potporučnici, vodovima vodnici i ppoluvodovima desečari. Prema teritorijalno-administrativnoj podjeli, uspostavljena je nova podjela brigadnih okruga. Prema formaciji iz 1906. godine crnogorsku vojsku sačinjavalo je 11 brigada sa 96 bataljona. Brigade bile su: Katunska, Riječko-Crmnička, Primorska, Nikšićka, Vučedolska, Zetska, Spuška, Bjelopavlička, Kolašinska, Durmitorska i Vasojevička¹³.

¹³ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912. godine (feljton), *Pobjeda*, 21. septembar 1979. str. 14.

Donošenjem Uredbe o formaciji cjelokupne Vojske Knjaževine Crne Gore 2. septembra 1908. godine došlo je do nove reorganizacije crnogorske vojske. Ovom uredbom uspostavljene su divizije kao najveće stalne vojne jedinice. Vojska je bila sastavljena od Vrhovne komande, Ministarstva vojnog, komande viših jedinica (divizije i brigade), rodova vojske (pješačija, artiljerija i pioniri) i pomoćnih rodova. Prema vojnoj formaciji teritorija Crne Gore podijeljena je na 4 divizijska, 11 brigadnih, 52 bataljonska i 322 četna okruga¹⁴. Okruzi su nosili nazive mjesta. Divizijski okruzi bili su: Cetinjski, Nikšićki, Podgorički i Kolašinski. Divizijski okruzi sastojali su se od dva-tri brigadna okruga, brigadni okruzi od četiri do šest bataljonskih okruga, a bataljonski okruzi od tri do osam četnih okruga¹⁵. Vrhovni zapovjednik bio je Gospodar Crne Gore. Činovi u crnogorskoj vojsci bili su: popporučnik, poručnik, kapetan, komandir, brigadir i divizijar. Ustvari crnogorska vojska bila je ustrojena u četiri divizije sa sjedištem na Cetinju, Nikšiću, Podgorici i Kolašinu. Divizije su bile sastavljene od 2-3 brigade i tri artiljerijske baterije, brigade od 4-6 bataljona i jedne ili više brdskih baterija, a bataljoni od 3-8 četa. Cetinjski divizijski okrug sastojao se od Katunskog, Riječko-Crmničkog¹⁶ i Primorskog. Nikšićki divizijski okrug sastojao se od Nikšićkog, Vučedolskog i Durmitorskog brigadnog okruga. Podgorički divizijski okrug sastojao se od Zetskog,

¹⁴ Batrićević, Boban, Crnogorska vojska uoči balkanskih ratova, *Matica*, br. 63, jesen 2015, str. 307.

¹⁵ Grupa autora, *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knjiga IV, Istorijski institut, Podgorica, 1998, str. 612-648.

¹⁶ U maju 1910. godine došlo je do reorganizacije ove brigade kada su od nje stvorene Riječko-Lješanska i Crmničko-primorska brigada: Batrićević, Boban, Crnogorska vojska uoči balkanskih ratova, *Matica*, br. 63, jesen 2015, str. 308-309.

Spuškog i Bjelopavličkog brigadnog okruga. Kolašinski divizijski okrug sastojao se od Kolašinskog i Vasojevičkog brigadnog okruga. Zapravo okruzi su se poklapali sa jednicama koje su nosile iste nazive kao okruzi što je i dalje u osnovi predstavljalo plemensku organizaciju crnogorske vojske. Od ljudstva sela/varoši formirale su se čete, od ljudstva kapetanija/plemena formiralu su se bataljoni, dok su okruzi davali brigadu, a dvatri okruga sastavljala su diviziju. Jačina jedne divizije iznosila je oko 10.000 vojnika¹⁷. Dalji razvoj crnogorske vojske vodio je 1910. godine do donošenja Zakona o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Zakona o ustrojstvu Vojske Knjaževine Crne Gore, Zakona o vojnim sudovima i niza drugih propisa koji su uređivali vojnu oblast.

Sa stanovišta izučavanja činova generala važno je pomenuti da je 1910. godine donešen Zakon o vojnim sudovima. Formiran je Veliki vojni sud kao drugostepeni organ, a u okviru svake divizije formirani su divizijski sudovi kao prvostepeni, a radio je i Sud časti za očuvanje vojničkih vrlina, časti i dostojanstva.

Nakon balkanskih ratova u kojima su oslobođeni novi krajevi, crnogorska teritorija je znantno uvećana što se odrazilo i na formaciju vojske. Na oslobođenim područjima formirane su dvije divizije: Peta divizija sa sjedištem u Pljevljima sa Pljevaljskom i Bjelopoljskom brigadom i Šesta divizija sa sjedištem u Peći koja je bila sastavljena od Pečke, Rožajske i Plavsko-gusinjske brigade¹⁸.

Crnogorska vojska uoči rata formacijski bila je podijeljena u šest divizija sa 16 brigada i takva će ostati do njenog pada i formalnog nestanka.

¹⁷ Poleksić, Ljubomir, Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske, *Ratnik*, sv. IX, Beograd, 1931, str. 99.

¹⁸ Jović, Tanja, Jovićević, Milan, n.d, str. 111.

Geneza generalskog čina u Crnoj Gori

Oružane snage evropskih i svjetskih država odavno imaju određena specifična zvanja i titule za glavne vojne zapovjednike koji se različito nazivaju u zavisnosti od države do države. Međutim, formalna institucionalizacija generalskog čina izvršena je mnogo kasnije u oružanim snagama Francuske u prvoj polovini XVII vijeka, zatim u Barndenburgu, a od 1657. godine ustanovljen je u oružanim snagama Ruske carevine. U vojnoj istoriji ovaj čin pojavio se kako bi označio zapovjednika vojske ili najveće vojne jedinice. Razvojem redovnih i stalih oružanih snaga dolazi do stepenovanja čina generala. Prvo su postojala dva stepena – divizijski i brigadni general, dok u Prusiji i Rusiji u XVIII vijeku dolazi do uspostavljanja i trećeg stepena – general-majora. U ovom periodu većina oružanih snaga u svojoj vojnoj nomenklaturi uvelo je čin generala, ali sa različitim stepenima i različitim nazivima.

Nešto kasnije ovaj proces uslijedio je i u Crnoj Gori. U crnogorskoj vojsci do ustanovljenja čina brigadira (general) vojskom su komandovali serdari i vojvode kao najviši vojni komandanti koji su bili preteče kasnijih brigadira i divizijara. Serdari ili vojvode nijesu bili samo vojni komandanti već su vršili i najvišu civilnu vlasti u plemenu ili nahiji kojom su upravljali. Serdar je bio narodni starješina, lider nahije koji se birao na zboru plemena ili nahije, a njihov izbor potvrđivali su crnogorski vladari. Stvaranjem snažnije državne organizacije serdare više nije birao narod, već su te titule bile nasljednje, a dodjeljivao ih je ili potvrđivao vladar. Serdar je bio najviša vojna titula u Crnoj Gori koja je pripadala vojnim zapovjednicima jednog ili više plemena, odnosno jedne ili više nahija u zavisnosti od brojne snage plemena i nahije¹⁹. Zvanje serdara potiče iz vojne nomenklature

¹⁹ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 5, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1109.

oružanih snaga Osmanskog carstva, koja je označavala vrhovnog vojskovođu – maršala u jednom pohodu ili operaciji²⁰. Titula serdara postojala je još u XVII vijeku. Za vrijeme vladavine vladike Danila Petrovića postojala su dva serdara, a krajem XVIII vijeka bilo ih je bilo pet²¹. Uvođenjem vojnih činova, a pogotovo uspostavljenjem čina brigadira, ova titula gubi značaj koji je imala ranije, iako njeni nosioci i dalje ostaju visoko u vojnoj i civilnoj hijerarhiji sve do početka XX vijeka.

Titula vojvode u Crnoj Gori uvedena je znatno ranije, još u XIII i XIV vijeku, a nosili su ih pripadnici plemstva²². U Crnoj Gori vojvode su vršile civilnu i vojnu vlast, birani su na zborovima, kao upravitelji plemena ili više plemena²³. Vojvode su bili viši vojni zapovjednici.²⁴ Jačanjem državnih organa, vojvode su birali crnogorski vladari, a ova titula bila je nasljednja kao i titula serdara. Iako su titule serdar i vojvoda postojale sve do formalnog nestanka crnogorske države, njihova vlast i funkcije vremenom su gubili na značaju, a održavali su se isključivo u slučaju kada su pored zvanja vojvode ili serdara obavljali i neke druge funkcije i dužnosti.

U Crnoj Gori čin brigadira (general) crnogorske vojske formalno i institucionalno uveden je u reformama 1880-1881. godine kada je po naredbi knjaza Nikole donešena vojna uredba po kojoj je sprovedena reforma i izvršen vojni popis koji je završen u ljeto 1881. godine. Ovaj čin predstavljen je 1. januara 1881. godine na skupu u Danilovgradu²⁵ kada je knjaz Nikola u cilju

²⁰ Vojna enciklopedija, knjiga 8, beograd, 1975, str. 521.

²¹ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 5, str. 1109.

²² Isto, str. 1183.

²³ Isto.

²⁴ Vojna enciklopedija, knjiga 10, Beograd, str. 588.

²⁵ Poleksić, Ljubomir, Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske, *Ratnik*, str. 93.

bolje organizacije vojske i održavanja redovnih vježbi okupio sve oficire i održao im govor koji je nazvan „Riječ iz škole života“²⁶. Cilj ovog skupa bio je upoznavanje sa ulogom crnogorske vojske u mirnodopskim uslovima, potrebom i načinom obuke narodne vojske koju će pod nadzorom brigadira vršiti oficiri. Istaknuta je potreba popune starješinskog kadra, kao i značaj vojnog popisa, a data su i precizna uputstva starješinskom kadru. U svom govoru knjaz Nikola se posebno obratio brigadirima izrazio povjerenje u njih i upozorio ih da se drže pravila²⁷. Uspostavljanje brigadira predstavlja institucionalizaciju generalskog čina u Crnoj Gori koji je predstavljao najviši čin u crnogorskoj vojsci, ranga brigadnog generala – komandanta brigade kao najveće vojne jedinice. Odmah po uvođenju čina brigadira proizvedeno je pet brigadira, od kojih su većina i nešto ranije neformalno oslovljavani ovim nazivom kao komandanti brigada. Prvih pet brigadira bili su komandanti brigada uspostavljenih uredom iz 1880. godine. Nešto kasnije u čin brigadira proizvedeno je još nekoliko lica. Tako da je 1884. godine bilo sedam lica u činu brigadira.

Odmah po uspostavljanju čina brigadira određene su posebne brigadirske oznake - grbovi. Brigadirski grb bio je dvoglavi krunisani orao u poletu sa skiptrom i šarama u kandžama, inicijalima „H I“²⁸ na grudima i lavom ispod, ispod orla ukrštene sablje čiji se vrhovi spajaju sa vrhovima orlovskih krila. Orao, lav i sablje bile su zlatne boje²⁹. Prvi podaci od izradi brigadirskih

²⁶ Govoreći o važnosti popisa knjaz Nikola je rekao „kad je puška o klin treba da se prebrojimo“: Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912, feljton *Pobjeda*, 9. septembar 1979, str. 14.

²⁷ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878-1912, feljton *Pobjeda*, 9. septembar 1979, str. 14.

²⁸ U pitanju je ćirilično N, što označava crnogorskoga vladara Nikolu I Petrovića.

²⁹ Jović, Tanja, Jovićević, Milan, n.d, str. 160.

grbova potiču iz maja 1883. godine³⁰. Za potrebe Ministarstva vojnog vojne oznake, pa i brigadirske grbove radio je Jovan Andrić (Jovan Zlatar) od 1881. godine³¹.

Uredbom o ustrojstvu vojske iz 1908. godine uspostavljene su divizija, a od 1910. godine Zakonom o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru uveden je divizijar kao najviši čin u crnogorskoj vojsci³². Grb divizijara bio je dvoglavi krunisani orao u poletu sa skiptrom i šarama u kandžama, inicijalima „HI“ na grudima i lavom ispod, ispod orla ukrštene sablje čiji se vrhovi spajaju sa vrhovima orloviskih krila. Na presjeku sablji nalazi se petokraka zvijezda. Orao, lav i sablje bile su zlatne boje, a petokraka srebrne³³. Razlika između grba brigadira i divizijara bila je samo u srebrnoj petokraki na ukrštenim sabljama.

Način i postupak unaprjeđenja u čin brigadira i divizijara uređen je Zakonom o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru iz 1910. godine. Proizvođenje oficira u više činove pa tako i činove divizijara ili brigadira bilo je u isključivao nadležnosti Knjaza Gospodara na sopstvenu inicijativu ili na prijedlog ministra vojnog, a u skladu sa uslovima zakona. Proizvođenje se vršilo vladarevim ukazom kojim se određeno lice proizvodi u čin brigadira ili divizijara sa rangom i pravima određenog datuma.

³⁰ Isto, str. 54.

³¹ Jović, Tanja, Jovićević, Milan, n.d, str. 111; Najviše je narudžbina za izradu grbova dobijao cetinjski zlatar Jovan Andrić, koji se kasnije preselio u Podgoricu. On je od 1. marta 1883. do 18. septembra 1888. g. uspješno radio grbove, po narudžbini ministra vojnog. Za taj uspješan rad dobio je i uvjerenje ministarstva vojnog da je od 1. marta 1883. do 18. septembra 1888. godine za to ministarstvo, uredno obavljao zlatarski rad (grbovi, medalje...). Jovan Andrić se vratio u Podgoricu, pa Plamenac piše Jovu Martinoviću, brigadiru, da javi Andriću da izradi brigadirski grb, jer na Cetinju nema zlatara.

³² Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjga 2, str. 441.

³³ Jović, Tanja, Jovićević, Milan, n.d, str. 111

Formalizacija ukaza okončavala se objavljivanjem u „Glasu Crnogorca“ kao službenom glasilu vlade. Međutim, ovo je važilo za mirnodopske uslove, dok je u ratnim okolnostima proizvodnje u više činove obavljano direktno na frontu dok su ukazi objavljivani nakon završetka ratnih djestava što je moglo biti i pola godine, godinu ili znatno kasnije. Takav slučaj dogodio se tokom 1915. godine i 1916. godine kada su pojedina lica proizvedena u čin brigadira ili divizijara, a odluka o tome nije objavljenja u „Glasu Crnogorca usljed sloma crnogorske vojske i pada Crne Gore“. Član 166 ovog zakona definiše uslove koje je potrebno ispuniti da bi neko lice bilo proizvedeno u čin brigadira: 1) da službuje u činu komandira najmanje 8 godina; 2) da mu se za ovo vrijeme da prilika da najmanje 4 puta može učestvovati u manevrima ili većim taktičkim vježbama kao načelnik odreda, sastavljenog iz sviju rodova oružja; 3) kada se steknu ovi uslovi potrebno je da se ukaže slobodno mjesto koje odgovara tome činu³⁴. Narednim članom 167 istog zakona propisani su uslovi za sticanje čina divizijara: 1) da posluži u činu brigadira 10 godina; 2) ako kandidat ne komanduje brigadom nego je dodijeljen Ministarstvu vojnom ili stoji na čelu roda oružja ili struke, da mu se za ovo vrijeme da prilika da na velikim manevrima može komandovati vojskom iz sviju rodova oružja najmanje 4 puta i da pri tome dobije od Knjaza Gospodara ocjenu za sposobno komandovanje velikim jedinicama³⁵. Članom 169 ovog zakona precizirane su godine starosti oficira na specijalnoj službi, pa on gornju granicu za čin brigadira reguliše do navršenih 62 godine od rođenja, a za čin divizijara po nahođenju Knjaza Gospodara³⁶. U toku jedne godine brigadiri i divizijari

³⁴ Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru, Zakonodavna istorija Crne Gore, knjiga III, Službeni list Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 63.

³⁵ Isto, str. 49.

³⁶ Isto, str. 64.

imali su pravo odsustva do dva mjeseca sa pravom primanja plate. U redovne komandne dužnosti divizijara i brigadira spadalo je i davanje službenih ocjena za svoje potčinjene koje su upućivali ministru vojnom³⁷.

Uvođenjem parlamentarizma 1906. godine nakon izvršenih izbora na teritoriji čitave Crne Gore sazvana je prva Crnogorska skupština koja se sastojala od 76 poslanika. Prema zakonu o radu skupštine bilo je predviđeno da knjaz Nikola iz reda brigadira bira pet brigadira kao virilne poslanike. Tako su pojedini brigadiri po odluci knjaza postajali članovi crnogorskog parlamenta.

Tradicija i porijeklo generala

Uspostavljanje jake tradicije utemeljene na bratstvu i plemenu sa izraženim vrijednostima hrabrosti i junaštva u borbi za slobodu, iskristalisalo je porijeklo kao jednu od najvažnijih kategorija crnogorskog društva. Takva plemenska svijest bila je naročito jaka u vremenu stasavanja i djelovanja crnogorskih generala. Porijeklo porodice i uticaj bratstva ili plemena bio je izrazito važan prilikom opredjeljivanja za vojnički poziv i ulaženje u krug visokog oficirskog kora. U njemu su mogli ući samo odabrani. Generalske funkcije i položaji uglavnom su bili rezervisani za uzak krug ljudi, najčešće su to bili sinovi visokih oficira, glavarskog sloja, uglednih ljudi iz reda klera, činovnika na Dvoru ali i sinovi uglednih i dokazanih junaka u mnogim bitkama. Zato je važno ukratko se osvrnuti na porijeklo generala.

Neki od njih poticali su iz glavarskog sloja – serdarskih ili vojvodskih porodica. Tako su generalima Janku Vukotiću, Niku Kusovcu i Miru Vlahoviću očevi bili serdari, a Lakiću

³⁷ Isto, str. 63.

Vojvodiću, Todoru Vukoviću, Milutinu Vukotiću, Milutinu Vučiniću, Vasu Ivanoviću vojvode. Iz serdarskih i vojvodskih porodica poticali su Đuza Đurašković, Mitar Martinović, Milo Matanović, Đuro Petrović, Ivo Đurović i Stevo Jovićević. Među generalima, serdarsku titulu nosili su: Janko Vukotić, Niko Kusovac, Miro Vlahović, a krajem 1915. godine ta titula je dodijeljena Mašanu Božoviću. Titulu vojvode nosili su: Đuro Petrović, Mijajlo Vučinić, Lakić Vojvodić, Marko Popović i Vaso Ivanović. Prema nekim podacima titulom vojvode kralj Nikola je tokom emigracije nagradio i Ivana Bulatovića. Među generalima bilo je očeva i sinova, tako su Mijajlo i Milutin Vučinići bili divizijari, a Dragiša i Miloš Medenica brigadiri, dok su Jovo i Petar Martinović bili stric i sinovac. Među generalima bilo je i sinova svještenih lica: Mašo Đurović, Đuza Đurašković, Luka Gojnić, Joko Jovanović i Jovan Popović. Osim sinova i vojvoda generali su bili i sinovi visokih oficira. Sinovi komandira bili su: Mitar Martinović, Milo Matanović, Petar Martinović, Pavle Vujisić, Avro Cemović, dok je sin potkomandira bio Jovo Bećir. Oficirski sinovi bili su: Janko Vukotić, Jovo Martinović, Krsto Popović i Petar Lompar. Sinovi plemenskih kapetana bili su: Joko Adžić, Niko Pejanović i Milutin Nikolić. Sinovi barjaktara bili su: Đuro Jovović, Mašan Božović i Luka Gojnić. Antu Gvozdenoviću otac je bio kabadahija, Stevu Jovićeviću, Blažu Boškoviću i Janku Vukotiću senator, Mijajlu Vučiniću perjanik itd. Koristeći se današnjom terminologijom sinovi civila, ali većinom istaknutih ratnika bili su: Dragiša Medenica, Đuza Vukotić, Lazar Sočica, Marko Popović, Radomir Vešović, Veliša Lazović i Marko Vučeraković. Većini od ovih lica braća ili stričevi bili su visoki oficiri ili su zauzimali visoke pozicije u političkom i vojnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore.

1. Socijalno-društveno porijeklo brigadira i divizijara³⁸

Očevi generala	Broj generala	Procentualno učešće
Serdari	3	6,12%
Vojvode	5	10,20%
Komandiri, potkomandiri	6	12,24%
Plemenski kapetani i barjaktari	5	10,20%
Oficiri	3	6,12%
Senatori	3	6,12%
Svještena lica	5	10,20%
Perjanici	2	4,08%
Ostali	5	10,20%
Ukupno glavarski sloj	37	75,52%
Bez funkcija³⁹	12	24,48%

2. Teritorijalno porijeklo generala

Oblasti	Broj generala	Oblast	Broj generala
Katunska	17	Zetska	1
Riječka	8	Rovačka	4
Crmnica	5	Pivska	2
Piperska	3	Vasojevička	4
Kučka	4	Moračka	1
Bjelopavlička	1	Mostar	1
Tuzi	1		

³⁸ Nijesu uračinati prinčevi i počasni generali (prim. autora).

³⁹ Jednom broju od ovih lica očevi obavljali nikakve funkcije ali zato jesu stričevi ili dedovi (prim. autor).

Vojno obrazovanje divizijara i brigadira

Širenjem i reorganizacijom crnogorske vojske povećavala se i potreba za školovanim oficirskim kadrom. Prvi školovani oficiri sticali su obrazovanje u inostranstvu u Sankt Peterburgu i Austriji. Među njima je bio i jedan brigadir Jovo Martinović, koji je obrazovanje stekao na Artiljerijskoj oficirskoj školi u Krakovu u Austriji⁴⁰ (1864-1871)⁴¹ sticajem okolnosti, jer mu se otac nalazio u emigraciji. Prva generacija brigadira nije imala nikakvo vojno obrazovanje, već su od rane mladosti vojnički zanat izučavali u svakodnevnim borbama četujući i vojevajući za odbranu sopstvene države protiv daleko moćnijih i organizovanijih vojski. Iako nijesu imali potrebna vojna znanja, naviknuti na okolnosti krajnje nužde i stalnog ratovanja pokazali su zavidan uspjeh u komandovanju povjerenih jedinica tokom crnogorsko-turskih ratova 1852-53. godine, 1862. i 1876-78. godine. Osim ratnih iskustava prva vojna znanja osim inostranstva sticali su i u Crnoj Gori. Na Cetinju je 1866. godine održana obuka pješadijskog i artiljerijskog oficirskog kadra. Nastavu su izvodili oficiri iz Srbije pod rukovodstvom Milutina Jovanovića⁴². Pješadijsku obuku obavilo je 109, a artiljerijsku 50 pitomac koji su kasnije u svojim plemenskim jedinicama prenosili stečena znanja. U nedostatku adekvatnih vojnih obrazovnih institucija knjaz Nikola je 1882. godine uputio prvu grupu pitomaca na vojno školovanje u Italiju. U Italiji su se školovali na vojno-kadetskim školama u kojima su sticali podoficirske činove, nakon kojih

⁴⁰ Od 1867. Austrougarska, današnja Poljska.

⁴¹ Stanojević, Stanoje, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knjiga II, Zagreb, 1929, str. 694.

⁴² Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 2, str. 439.

su upisivali pješadijske ili artiljerijske oficirske škole. Neki od njih u cilju sticanja praktičnih znanja ostajali su na praksi od godinu dana službujući u italijanskoj vojsci. Prva grupa školovanih oficira vratila se 1886. godine i odmah su uključeni u izvođenje obuke. Tako su već 1886. godine mladi potporučnici pozvani na šestomjesečni kurs u Nikšiću kako bi obučavali 520 pješaka.

U cilju uređenja topništva i dobijanja sposobnog artiljerskog kadra u aprilu 1885. godine organizovan je artiljerijski kurs u Podgorici, nakon kojeg je crnogorska vojska dobila 24 artiljerijska oficira. Redovnja obuka artiljerijskog oficirskog kadra počinje 1890. godine kada se iz Italije vraća još sedam svršenih vojnih akademaca koji se odmah postavljaju na dužnosti u Ministarstvu vojnom i trupu, a uključuju se i u proces držanja nastave. Pješadijski kurs osnovan je 1893. godine u Podgorici u cilju dobijanja nedostajućeg pješadijskog starješinskog kadra koji je pohađalo 100 mladića od 15 do 25 godina čiji su izbor vršili brigadiri. Pješadijska podoficirska škola osnovana je 1895. godine u Podgorici. Za njenog komandanta postavljen je Janko Vukotić. Uspostavljanjem stajace vojske, stvorili su se uslovi da se u decembru 1896. godine formira Artiljerijska oficirska škola. Za prvog komandanta ove škole postavljen je Mitar Martinović. Škola je trajala tri godine, tako da je Crna Gora 1900. godine dobila 16 novih artiljerijskih potporučnika školovanih u Crnoj Gori.

Naredne generacije brigadira obrazovanje su sticale na povremenim kursovima organizovanim u Crnoj Gori kojima su rukovodili strani oficiri, ali djelimično i u inostranstvu. U početku u Italiji i Srbiji, a potom u Rusiji, Bugarskoj, Turskoj i Francuskoj. U grupu prvih pitomaca koji su upućeni u Italiju od budućih brigadira bili su: Janko Vukotić, Mitar Martinović, Stevo Jovičević, dok su 1887. godine upućeni Niko Pejanović, Jovo Bećir i Mašan Božović. Vojne akademije u Rusiji od

generala završili su Milo Matanović, Danilo Gatalo i Luka Gojnić, a u Bugarskoj Petar Martinović i Petar Lompar. Vojno obrazovanje smjer inženjerija na Galataj Saraju u Carigradu završio je Joko Jovanović. Vojno obrazovanje u Srbiji stekli su Joko Martinović i Đuza Vukotić. Milutin Vukotić vojno obrazovanje sticao je u Beču i Francuskoj. Ostali brigadiri vojno obrazovanje sticali su na podoficirskim i oficirskim školama na Cetinju, Podgrici i Nikšiću. Među prvim školovanim oficirima u Italiji koji su se vratili 1886. godine bilo i nekoliko budućih brigadira: Janko Vukotić, Milutin Nikolić, Niko Pejanović, Ivo Đurović i Mašan Božović. Druga grupa školovanih oficira iz Italije vraća se 1890. godine među kojima i nekoliko budućih brigadira: Jovo Bećir, Radomir Vešović, Stevo Jovičević, Milutin Vučinić i Mitar Martinović. Treća grupa oficira koji su vojno obrazovanje stekli u Rusiji vraća se 1898. godine među koji su Luka Gojnić i Milo Matanović. U nedostatku obrazovanog oficirskog kadra budući brigadiri i divizijari brzo su postavljani na odgovorne i rukovodeće dužnosti, a pojedinim od njih uspjeh u vojnoj karijeri bio je vrtoč, tako da su u činu potporučnika ili poručnika služili svega jednu godinu, nakon čega su proizvođeni u čin kapetana, dok je drugima napredak tekao postupno. Školovani oficiri prenosili su znanja kasnijim generacijama, radili su na osnivanju oficirskih i podoficirskih škola, i izvođenju vježbi po ugledu na evropske oružane snage. Grupa oficira školovanih u inostranstvu umnogome je doprinijela uvođenju novih trendova i modernizaciji crnogorske vojske iz plemenskog karaktera u moderan vojni sistem koji nažalost nije u potpunosti zaživio.

3. Obrazovne institucije u kojima su se školovali brigadiri i divizijari⁴³

Vojno obrazovanje	Broj i procenat	
Italija	10	20,40%
Rusija	4	8,16%
Bugarska	2	4,08%
Francuska	2	4,08%
Srbija	2	4,08%
Austrija	1 (1) ⁴⁴	4,08%
Osmansko carstvo	1	2,04%
Crna Gora	10	20,40%
Civilni fakultet	1	2,04%
Bez vojnog obrazovanja	15	30,61%

Primanja i penzije divizijara i brigadira

Brigadiri i divizijari kao pripadnici vojske primali su platu iz budžeta Ministarstva vojnog, samo manji broj njih imao je primanja iz budžeta drugih državnih organa. Do 1910. godine brigadirska plata iznosila je 1920 perpera⁴⁵ na godišnjem nivou,

⁴³ Bez prinčeva i počasnih generala (prim. autora).

⁴⁴ U Austriji se pored Jova Martinovića, školovao i Milutin Vukotić, koji se školovao i u Francuskoj (prim. autora).

⁴⁵ Batrićević, Boban, Finansije crnogorske uoči Balkanskih ratova, *Glasnik* br. 11, godina 2015, str. 21-37.

dok je u prijedlogu budžeta za 1911. godinu njihova plata bila znatno uvećana. Ovim prijedlogom budžeta predviđeno je da ministarska plata iznosi 5.000 perpera na godišnjem nivou uz još 1.200 perpera za posluhu i održavanje i 1.500 za smještaj i grijanje, ukupno 7.700 na godišnjem nivou. Plata pomoćnika ministra vojnog u činu komandira iznosila 3.000 perpera uz dodatak od 240 perpera. Primanja komandanata divizije iznosila su 4.500 i 240 perpera opredijeljenih za posluhu, šefovima štaba divizija 3.000 perpera, brigadirima 3.600 perpera bez prava dobijanja opredijeljenih sredstava⁴⁶. Već krajem 1910. godine Rješenjem ministra vojnog regulisane su plate za visoke činovnike. Prema ovom rješenju godišnja plata divizijara stajaće vojske iznosila je 4.500 perpera, divizijara narodne vojske 3.600, dok su brigadiri stajaće vojske primali 4.000, a brigadiri narodne vojske 3.000 perpera⁴⁷. Za svega sedam mjeseci plate divizijara i brigadira znatno su uvećane i ovo će biti posljednje veće uvećanje pred Balkanske i Prvi svjetski rat. Kao penzioneri Ministarstva vojnog i crnogorske vojske primali su penzije iz Penzionog fonda Knjaževine/Kraljevine Crne Gore. Na spisku penzionera u Crnoj Gori od 1911. godine sa iznosom njihovih penzija nalazi se i nekoliko brigadiri. Među penzionerima Ministarstva unutrašnjih djela nalaze se: vojvoda Đuro Petrović (1.486.40), Jovo Martinović (2.491.56), Niko Kusovac (464.64) i Stevo Jovićević (1.061.11). Penzioneri Ministarstva vojnog bili su: Danilo Gatalo (641.09), Niko Pejanović (1.162.49), Đuza Vukotić (1.920), Dragiša Medenica (1920), vojvoda Mašo Đurović (480) i Milo Đurašković (316.44)⁴⁸. Iz istog spiska vidimo da je pomoć dobio Jovo Martinović u visini od 1.248 perpera⁴⁹ jer je na njega

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Grupa autora, *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knjiga V, str. 357-374.

⁴⁹ Isto, str. 370-372.

1907. godine izvršen atentat prilikom obavljanja službenih dužnosti kao oblasni upravitelj kojom prilikom je ostao trajno nepokretan. Važno je navesti da su Niko Pejanović, Danilo Gatalo i Stevo Jovićević u tom periodu bili komandiri. Iz priloženog se može vidjeti da su penzije bile daleko manje nego plate generalima crnogorske vojske, a da je postojala i značajna razlika između samih penzija brigadira u zavisnosti od stečenih uslova, godina službe, obrazovanja i dužine vremena provedenog na odgovarajućem položaju.

Veći dio divizijara i brigadira uoči ratnih okolnosti više puta je aktivirana i ponovo penzionisana. Tako je većina brigadira penzionisana u periodu od 1905. do 1911. godine da bi uoči priprema za balkanske ratove 1912. godine bili ponovo aktivirani i postavljeni na komandnim dužnostima na kojima će se i nalaziti tokom ratnih godina. Nakon balkanskih ratova 1913. godine ponovo je uslijedilo penzionisanje, a već od aprila 1914. godine vraćani su iz penzije i postavljani na komandne dužnosti u toku priprema za Prvi svjetski rat. Nije bio rijedak slučaj da se pojedini penzionisani brigadiri i komandiri vraćaju u aktivnu vojsku i proizvode u čin divizijara ili brigadira. Tako je recimo vojvoda i brigadir Đuro Petrović 14. februara 1914. godine preveden u aktivnu službu i proizveden u čin divizijara.

4. Lična primanja brigadira i divizijara iz 1911. godine

Pozicija	Osnovica (u perperima)	Dodatak
Ministar vojni	5.000	2.700
Pomoćnik ministra (čin komandira)	3.000	240
Divizijar Stajaće vojske	4.500	240

Divizijar Narodne vojske	3.600	/
Brigadir Stajaće vojske	4.000	/
Brigadir Narodne vojske	3.000	/
Upravitelj vojnih telegrama	3.000	/
Načelnici odjeljenja o šefovi odsjeka	3.000	/
Šef štaba divizije	3.000	/
Šef štaba brigade	2.400	/

Učešće divizijara i brigadira u ratovima

Shodno godinama starosti u Crnogorsko-turskom ratu 1852-53. godine učestvovali su Mašo Đurović, Marko Popović, Mijajlo Vučinić, Milo Đurašković, Miro Vlahović i Lazar Sočica. Dok su u Crnogorsko-turskom ratu 1862. godine osim pomenutih učestvovali Dragiša Medenica, Đuza Vukotić, a Lakić Vojvodić i Niko Kusovac kao dječaci. U Veljem ratu 1876-1878. godine budući brigadiri pokrivali su uglavnom srednje komandne dužnosti izuzev Maša Đurovića i Marka Popovića koji su bili komandanti odreda. U ovom ratu kao komandanti bataljona učestvovali su: Mijajlo Vučinić, Miro Vlahović, Vaso Ivanović, Dragiša Medenica, Đuro Petrović, Todor Vuković, Niko Kusovac (od 1878. godine komandir), kao potkomadiri Lakić Vojvodić. Na komandnim dužnostima bio je i Lazar Sočica, a kao oficiri učestvovali su: Milo Đurašković, Nastadin Ivanović, dok je Jovan Popović vodio grupu crnogorskih dobrovoljaca. Kao dobrovoljci

u ovom ratu učestvovali su: Đuza Đurašković, Milutin Nikolić i Anto Gvozdrenović. Nakon ovog rata došlo je do prvog proizvođenja u čin brigadira, tako da je 1884. godine u crnogorskoj vojsci bilo sedam brigadira, da bi 1895. godine broj brigadira ostao isti, jer je u međuvremenu jedan brigadir podnio ostavku (1882), drugi je umro (1886), a treći je otišao u Rusiju (1898). Do Balkanskih ratova još nekoliko lica proizvedeno je u čin brigadira, dok je u međuvremenu 1902. godine umro Vaso Ivanović, a 1905. godine Miro Vlahović. U čin brigadira do 1902. godine proizvedeni su Janko Vukotić, Milo Đurašković i Mitar Martinović, a do 1908. godine Ivo Đurović, Dragiša Medenica i Đuza Vukotić.

Tokom 1909. godine u čin prvog divizijara proizveden je Mijajlo Vučinić koji je umro već naredne godine. Uoči balkanskog rata 1912. godine u Crnoj Gori bilo je ukupno 13 brigadira od čega je njih osam bilo u penziji ili steklo uslove da budu penzionisani. Međutim i pored toga svi su oni uoči rata prevedeni u aktivnu vojsku i postavljeni prema ratnom rasporedu. Kao šef ratne vlade i ministar vojni tokom Prvog balkanskog rata bio je Mitar Martinović. Crnogorska vojska raspoređena je u tri odreda: Za komandanta Zetskog odreda postavljen je Blažo Bošković, koji je ubrzo zamijenjen knjazom Danilom (ovaj odred djelovalo je u pravcu Bardanjola i Skadra); Primorski pod komandom Mitra Martinovića u pravcu Taraboša i Skadra i Istočni oded pod komandom Janka Vukotića, koji je oslobađao sjeverne krajeve Crne Gore i Metohiju, a kasnije se priključio skadarskom frontu. U sastavu Zetskog odreda nalazio se brigadir Blažo Bošković kao komandant Druge divizije, brigadir Veliša Lazović kao komandant Kučko-bratonožićke brigade, brigadir Đuro Petrović kao komandant Kombinovane brigade i brigadir Đuza Vukotić. U činu komandira bili su Jovo Bećir šef štaba Zetskog odreda, knjaz Petar kao komandant Zetske brigade, Milutin Nikolić kao komandant Treće divizije, Đuro Jovović kao komandant Nikšićke brigade, Andrija Raičević kao komandant Spuške brigade, Milutin Vučinić

kao komandant brigade, Nastadin Ivanović kao komandant brigadne artiljerije. U sastavu Primorskog odreda bio je Ivo Đurović kao komandant Prve divizije, Niko Kusovac kao komandant Riječko-lješaanske brigade i Milo Đurašković kao komandant Primorske brigade. U čin komandira bio je Luka Gojnić kao šef štaba Primorskog odreda, Petar Martinović kao komandant artiljerije Primorskog odreda, Joko Martinović kao komandant artiljerije Prve divizije, Stevo Jovićević kao komandant Ceklinskog bataljona i komandir Đuro Šoć. U ovom odredu bio je i Marko Vučera-ković kao artiljerijski oficir i Krsto Popović kao poručnik-komandir čete. U sastavu Istočnog odreda kao brigadiri bili su Joko Adžić komandant Durmitorske brigade, Lakić Vojvodić kao komandant Vasojevičke brigade i Dragiša Medenica. U činu komandira u ovom odredu nalazili su se Milo Matanović kao šef štaba Istočnog odreda, Mašan Božović kao komandant Tarskog odreda, Miloš Medenica kao komandant Kolašinske brigade, Radomir Vešković kao komandant Gornjo-vasojevičke brigade, Avro Cemović kao komandant Donjo-vasojevičke brigade, Pavle Vujisić kao komandant Poljskog bataljona, Niko Pejanović u komandi Istočnog odreda. Petar Lompar kao kapetan bio je komandant artiljerije Istočnog odreda, poručnik Ivan Bulatović kao komandir čete.

U Drugom balkanskom ratu, kralj Nikola je formirao Crnogorsku diviziju sastavljenu od prve klase vojnika iz svih brigada i uputio je u Makedoniju kao pomoć srpskoj vojsci u borbi protiv Bugarske. Ovaj odred kasnije nazvan je Dečanski odred, a brojao je 16.000 vojnika podijeljenih u četiri brigade. Komandant odreda bio je Janko Vukotić. Od budućih brigadira u Drugom balkanskom ratu učestvovali su Milo Matanović kao šef štaba, Luka Gojnić, Niko Pejanović, Milutin Vučinić i Miloš Medenica kao komandanti brigada, Đuro Šoć kao načelnik Telefonsko-telegrafskog odjeljenja i artiljerijski oficir Petar Lompar. U ovom ratu učestvovali su i poručnici Krsto Popović i Ivan Bulatović kao komandiri četa.

Veliko unaprijeđenje generala 1913. godine

Nakon balkanskih ratova u drugoj polovini 1913. godine uslijedilo je veliko unaprijeđenje. Naime, dugogodišnji komandiri koji su u ratu rukovodili najčešće brigadama pa i divizijama proizvedeni su u čin brigadira, a najveći dio njih sa rangom i pravima od pola godine ili godinu ranije. Zapravo radi se uglavnom o licima koja su predložena za unaprijeđenje još u toku ratnih operacija, kada su ovi prijedlozi prihvaćeni od strane vrhovnog komandanta i Ministarskog savjeta ali formalne odluke su objavljene tek kasnije u mrinodopskim uslovima. Tako je u velikom unaprijeđenju 1913. godine u čin brigadira proizvedeno čak 15 lica⁵⁰ među kojima i knjaz Petar. Nakon ovog rata na teritoriji pripojenih krajeva došlo je do formiranja novih jedinica tako da je postojala stvarna potreba za brigadirskim kadrom, jer su postojeći brigadiri bili lica koja su već bila prenzionisana, pa u ratu ponovo aktivirana.

Generali u Prvom svjetskom ratu 1914-1916

U Toku Prvog svjetskog rata crnogorska vojska brojala je u najvišem usponu oko 53.000 lica. Uoči rata bilo je 20 generala što bi u prosjeku značilo da je na jednoga generala dolazilo oko 2.400 lica⁵¹. Međutim, ako uzmemo u obzir da se jedan dio generala nalazio na službi u Dvoru, kao izaslanici u inostranstvu,

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, godina XLII, broj 53 od 16. novembra 1913. godine, str. 1.

⁵¹ U tom periodu u njemačkoj, francuskoj i italijanskoj vojsci na jednog generala dolazilo je 1.500 vojnika, a u ruskoj i austrougarskoj vojsci na jednog generala od 800 do 1.000 vojnika, dok je u španskoj vojsci taj broj bio daleko manji – 500 vojnika: Milićević, Milić, Popović, Ljubodrag, *Generali Vojske Knjaževine i Kraljevine Srbije*, Beograd, 2003, str. 10.

da je jedan dio starijih brigadira bio penzionisan i aktiviran u komandama, ali bez aktivnog komandovanja zbog starosti dolazimo do stvarne - efektivne cifre od 15 generala uoči 1914. godine koji su bili spremni i sposobni da komanduju najvećim jedinicama. Prema utvrđenom broju vojnika na jednog generala dolazilo je oko 3.500 vojnika. Stariji brigadiri Niko Kusovac, Dragiša Medenica, Veliša Lazović, Đuza Vukotić i njih još nekoliko, iako su bili učesnici Prvog svjetskog rata zbog starosti nijesu obavljali operativne komande dužnosti. Tokom rata bilo je nekoliko unaprjeđenja, a krajem decembra 1915. godine više lica predloženo je za unaprjeđenje, međutim slom Crne Gore nije dozvolio formalizaciju ovih odluka iako je prijedlog bio usvojen. U Prvom svjetskom ratu u čin brigadira proizvedeni su: Nastadin Ivanović (1915), Petar Martinović (1915), Joko Jovanović (1916), Danilo Gatalo (1916), Andrija Raičević (1916), a za Petra Lompara odluka nije formalizovana, ali je ona kasnije priznata. U čin divizijara proizveden je Luka Gojnić (1916). Prema jednom izvoru stoji da je i Radimir Vešović uoči sloma Crne Gore bio proizveden u čin divizijara⁵². Vjerujemo da bi broj generala bio veći da je Crna Gora nakon austrougarske okupacije nastavila da postoji kao samostalna država ili da je ušla u novoformiranu državu kao samostalna jedinica na ravnopravnim osnovama. U periodu od 1881. do 1921. godine u čin generala proizvedeno je 49 lica, prosječno godišnje 1,2 generala, tako crnogorska vojska nije mogla steći epitet generalske

⁵² Zec, Nikola Tomanov, *Zelenaši*, Crnogorski kulturni forum, IVPE, Cetinje, 2015, str. 83; Vešović se tada nalazio na funkciji ministra vojnog i nije isključeno da nije bio makar predložen za unaprijeđenje. Međutim, u svojim memoarima Vešović ne navodi ovaj podatak te se s toga nijesmo vodili tragom ovog podatka pogotovo jer stoji u samo jednom izvoru od lica koje je svoje memoare pisalo mnogo godina kasnije od navedenih događaja i daleko od domovine (prim. autor).

vojske. Interesantno je napomenuti u cilju pravljenja komparacije sa oružanim snagama Balkana toga vremena da je bugarska vojska 1890. godine imala samo jednog generala, grčka vojska 1891. godine isto jednog. Jedino je rumunska vojska 1897. godine imala daleko veći broj generala čak 34 aktivna i 17 generala u rezervi⁵³. U srpskoj vojsci broj generala osamdesetih godina XIX vijeka kretao se između četiri i pet, da bi devedesetih godina istog vijeka popeo se na desetak.

Formacijski raspored crnogorske vojske uoči rata

Divizije sa sjedištem	brigade
Prva divizija – Cetinje	1. Katunska 2. Riječko-Crmnička 3. Primorska
Druga divizija – Podgorica	1. Zetska 2. Spuška 3. Bjelopavlička
Treća divizija – Nikšić	1. Nikšićka 2. Vučedolska 3. Durmitorska
Četvrta divizija – Kolašin	1. Kolašinska 2. Vasojevička
Peta divizija – Pljevlja	1. Pljevaljska 2. Bjelopoljska
Šesta divizija – Peć	1. Pećka 2. Rožajska 3. Plavsko-gusinjska

⁵³ Milićević, Milić, Popović, Ljubodrag, n.d, str. 10.

Slom crnogorske vojske i austrougarska okupacija 1916–1918

Kada je austrougarska vojska ušla u Crnu Goru zavela je vojno guvernerstvo. Odmetanje brigadira Vešovića, nakon ubistva austrijskog vojnika, učvrstilo je namjeru austrougarskih vlasti da interniraju ugledne ljude naročito vojna lica za koja je postojala opasnost da mogu da pokrenu oružani ustanak. Pojedina lica internirana su već u januaru 1916. godine sa područja Katunske nahije, dok je događaj sa generalom Vešovićem pokrenuo masovnu internaciju. Tako je tokom jula i avgusta 1916. godine internirana većina generala u logore širom Mađarske i Austrije. Ubrzo, najveći dio generala premješten je u novoformirani logor Karlštajn. Logor Karlštajn bio je stari zamak koji se nalazi u današnjoj Češkoj i bio je namijenjen za interniranje visokih vojnih i civilnih ličnosti. U ovom logoru uslovi su bili nešto pristupačniji za razliku od ostalih, iako je bila oštra klima i nedovoljne količine hrane. U logorima, naročito u Karlštajnu i Boldogasonu u kojemu su bile zatvorene visoke vojne i civilne ličnosti, došlo je do podjela na pristalice i protivnike dinastije Petrović-Njegoš. Ove podjele naročito su se manifestovale povodom smrti knjaza Mirka u martu 1918. godine prilikom upućivanja telegrama kralju Nikoli⁵⁴. Jedan dio generala potpisao je zajednički telegram, dok su drugi odbili da potpišu. Prva grupa bila je daleko pasivnija, od druge, koja je naročito aktivna i organizovana⁵⁵. Oštra polarizacija u

⁵⁴ Grupa pretežno mlađih oficira i civila sprovodila je aktivnosti koje su išle u korist formiranju nove države bez dinastije Petrović-Njegoš, što nije naišlo na podršku većine generala. Prva grupa je odbila da stavi svoje potpise na telegram saučesća povodom smrti knjaza Mirka, koji su sastavili pristalice dinastije (prim. autora).

⁵⁵ Zec, Nikola Tomanov, n.d, str. 33-34.

logorima dovela je do toga da su logorske vlasti pojedine generale premjestili. Prema raspoloživim arhivskim podacima u logoru Karlštajn bili su internirani sljedeći generali: Joko Adžić, Mašan Božović, Jovo Bećir, Milo i Đuza Đurašković, Ivo Đurović, Nastadin Ivanović, Joko Jovanović, Mitar Martinović, Miloš Medenica, Andrija Raičević, Milutin Vučinić, Pavle Vujisić, Janko Vukotić i Đuza Vukotić. U logoru Boldogason bili su internirani Veliša Lazović i Niko Kusovac, a kao kapetani Krsto Popović. Iz logora su se vraćali uglavnom krajem 1918. godine, a jedan dio vratio se i ranije, zbog bolesti, već 1917. godine. Život u internaciji okončao je u sanatorijumu u Beču u martu 1918. godine brigadir Mirko Petrović od posljedica bolesti, kao i brigadir Ivo Đurović u Vajdhofenu u maju 1918. godine.

Nekoliko brigadira nije bilo u Crnoj Gori za vrijeme okupacije. Prijestolonasljednik Danilo je napuštio Crnu Goru već 1915. godine, a knjaz Petar i Anto Gvozdenović su otišli sa kraljom Nikolom krajem januara 1916. godine. Jovan Popović je bio u Rusiji. Krajem januara 1916. godine iz Crne Gore uspjeli su da se povuku brigadiri Luka Gojnić, Milo Matanović, Petar Martinović i Danilo Gatalo koji su se u Albaniji priključili srpskom konvoju. Nakon što su dospjeli na Krf, Danilo Gatalo je otišao u Pariz i politički se angažovao, dok su Gojnić, Matanović i Martinović otišli na Solunski front. Gojnić nije prihvatio čin pukovnika u srpskoj vojsci već je otišao za Pariz i stavio se na raspolaganje crnogorskoj vladi u kojoj je bio do avgusta 1916. godine kada odlazi u Rusiju u kojoj su mu kao ruskom akademcu priznali čin generala i uputili ga na Solunski front na kojem je komandovao jednom brigadom ruske vojske. Po izbijanju revolucije ruska vojska je potpisala mirovni sporazum i Gojnić se u martu 1918. godine ponovo priključuje crnogorskoj vladi i dvoru u emigraciji pokušavajući da organizuje crnogorske dobrovoljce iz Amerike. U emigraciji je ostao do marta 1919. godine kada podnosi ostavku na sve dužnosti i vraća se u zemlju.

Matanović je sa Solunskog fronta otišao za Francusku i priključio se crnogorskoj vladi u emigraciji u kojoj je nešto kasnije postavljen za predsjednika Vlade. Iz emigracije se vratio 1919. godine. Što se tiče Petra Martinovića, on se kao pukovnik priključio srpskoj vojsci. Ubrzo poslije toga upućen je za Rusiju u cilju prikupljanja dobrovoljaca. Komandovao je dobrovoljačkim pukom na ruskom frontu, a zatim ponovo na Solunskom frontu učestvujući u njegovom proboju.

Generali u emigraciji

Kada je okončan Prvi svjetski rat u novembru 1918. godine internirani crnogorski generali su se po oslobođenju iz logora uputili za Crnu Goru. Međutim, po naredbi Vrhovne komande srpske vojske zadržani su u Sarajevu, Mostaru, Trebinju i Zagrebu dok se ne organizuje Podgorička skupština i sprovedu njene odluke. Po povratku, jedan dio generala prihvatio je postojeće stanje, a drugi dio nije se složio sa odlukama Podgoričke skupštine i uključio se u podizanje oružanog ustanka na Božić 1919. godine. U pripremu ustanka uključili su se Đuro Petrović, Milutin Vučinić, Andrija Raičević, Đuro Jovović, Petar Lompar i kasniji brigadiri Đuro Šoć, Joko Martinović, Ivan Bulatović, Marko Vučeraković i Krsto Popović. Nakon što je otkrivena organizacija ustanka uhapšeni su njegovi planeri. U zemji su ostali Đuro Petrović, Đuro Šoć i Petar Lompar kao politički zatvorenici u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici od 1919. do 1921. godine. Ostali su sredinom 1919. godine preko Medove ili Kotora otišli za Italiju u Gaetu, u kojoj se koncentrisala crnogorska vojska u emigraciji nakon sloma ustanka. Tako su se u emigraciji našli: Milutin Vučinić, Đuro Jovović, Joko Martinović, Ivan Bulatović, Krsto Popović i Marko Vučeraković. Osim Milutina Vučinića koji je postavljen za ministra vojnog, kasnije za predsjednika vlade, ostali su se

nalazili u Gaeti i radili na organizovanju vojske. U emigraciji predsjednici vlade bili su Milutin Vučinić i Anto Gvozdenović, a ministri vojni Milutin Vučinić i Đuro Jovović, koji je bio ministar u posljednjoj vladi Anta Gvozdenovića. Komandanti vojske bili su Andrija Raičević, Đuro Jovović i Krsto Popović. Od strane kralja Nikole i crnogorske vlade u emigraciji u periodu 1919-1921. godine u čin divizijara unaprijeđen je Milutin Vučinić, a u čin brigadira: Krsto Popović, Marko Vučeraković, Ivan Bulatović, Joko Martinović i Đuro Šoć. U emigraciji su umrli i sahranjeni Milutin Vučinić (1921), Andrija Raičević (1920). Nakon rasformiranja crnogorske vojske 1921. godine u Crnu Goru se vratio Joko Martinović (1921), a zatim Anto Gvozdenović i Đuro Jovović (1925), Krsto Popović (1934), Ivan Bulatović (1938), dok se Marko Vučeraković nije nikada vratio već je umro u Belgiji (1931).

U Vojsci Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije

Nestankom crnogorske državnosti i sudbina generala postala je neizvjesna. Generali su se podijelili u više kolona, neki su stali u odbranu crnogorske državnosti, drugi su aktivno radili na stvaranju Kraljevine SHS. Jedan dio njih pokušao ostati po strani. Oni koji su se opredijelili za angažman u vojsci novoformirane države najčešće su primljeni u čin niže. Većina generala nije se snašla u novim uslovima i sredini, teško je napredovala i uglavnom su pokrivali pomoćne ili sporedne dužnosti, da bi ubrzo bili penzionisani. Prijem crnogorskih oficira u Vojsku Kraljevine SHS bio je regulisan propisom koji je ustvari bio preuzet od Kraljevine Srbije, a koji je propisivao da oficir mora poslužiti od čina majora do čina pukovnika osam godina. Tadašnje vlasti SHS praveći analogiju sa crnogorskim zakonom koji je predviđao da oficir mora provesti u službi osam godina u činu komandira da bi postao brigadir, kao i da po formaciji srpski puk

odgovara crnogorskoj brigadi, riješile su da se crnogorski brigadiri prime u čin pukovnika iako su oni ustvari bili brigadni generali. Zapravo glavna smetnja priznanju čina crnogorskim generalima bila je činjenica da bi se u slučaju prijema svih crnogorskih brigadira u čin generala, generalitet Vojske Kraljevine SHS uvećao za još desetak generala čime bi se zauzimala mjesta dugogodišnjim pukovnicima srpske vojske⁵⁶.

U novoj vojsci u čin generala primljeni su Mitar Martinović, Janko Vukotić, Lakić Vojvodić, Radomir Vešović i Luka Gojnić. Gojnić i Vojvodić odmah su penzionisani, Vešović 1920. godine, Martinović 1921. godine, a Vukotić 1922. godine. Najčešće su obavljali sporedne ili protokolarne dužnost od savjetnika u komandi, bili na raspolaganju u istoj ili su bili vršioци dužnosti. Dakle svi su okončali svoje vojne karijere prije nego su praktično i stupili na dužnost i prije nego što je konačno izvršena transformacija srpske vojske u vojsku SHS. Drugi generali koji su dalji angažman nastavili u ovoj vojsci primljeni su sa nižim činom. Kao pukovnici primljeni su bivši brigadiri: Miloš Medenica, Joko Jovanović, Jovo Bećir, Milutin Vukotić, Petar Martinović, Milo Matanović, Mašan Božović i Đuza Đurašković. Samo jedan od njih Petar Martinović dogurao je kasnije do čina generala Vojske Kraljevine Jugoslavije. Međutim, svi oni su do 1923. godine penzionisani, ostajući bez zaslužene satisfakcije u novim okolnostima i vremenu koje nije imalo razumijevanja za njihove ranije zasluge. Starijoj generaciji crnogorskih generala karijere su bile pri zalasku, dok je generalima mlađe generacije vojna karijera bila u zenitu. Starija generacija crnogorskih generala nije imala veća vojna obrazovanja, ali mlađa generacija stekla je vojno obrazovanje na prestižnim akademijama i ni po čemu nije zaostajala za generalima drugih konstituenata Kraljevine

⁵⁶ Zec, Nikola Tomanov, n.d, str. 82.

SHS. Nenaživnuti na nove okolnosti većinom su odlazili u prijevremenu penziju, uglavnom na lični zahtjev, najčešće razočarani statusom i tretmanom, često su dolazili u sukob sa postojećim sistemom jer su se kao oficiri formirali u jednom drugom vojnom sistemu, manje vojske sa izraženim drugim vrijednostima i načelima. Većina od njih umrla je potpuno zaboravljena, a njihovu smrt gotovo da nije zabilježio ili objavio ni jedan značajniji ondašnji list.

Po povratku iz emigracije u domovinu neki generali su odbili da primaju penziju, a oni koju su penzionisani, bili su podrgnuti zakonu Kraljevine Crne Gore (!) koji je bio daleko nepovoljniji za njih. Zato se dešavalo da je ministar ili divizijar u vladi Kraljevine Crne Gore imao manju platu od bivšeg ordonansa ili služitelja u ministarstvu, koji su stupili u službu Kraljevine SHS i penzionisani po njenim zakonima. Upravo iz ovih razloga što su generali u vojsku novostvorene države primljeni u niži čin, ili da su po povratku iz emigracije penzionisani u čin koji su imali do 1918. godine, postoji zabuna za ova lica o tome koji su čin imali, pa čak i kod pojedinih članova najuže porodice.

Period Drugog svjetskog rata dočekali su Milo Matanović, Miloš Medenica, Mitar Martinović, Joko Jovanović, Luka Gojnić, Krsto Popović i Ivan Bulatović. U aprilskom ratu učestvovao je Jovo Bećir, koji je stradao 1942. godine u logoru Jasenovac. Ratni raspored u Aprilskom ratu dobili su Miloš Medenica i Joko Jovanović, dok Medenica zbog teškog zdravstvenog stanja nije mogao da primi dužnost već je ubrzo umro (april 1941). Tokom Drugog svjetskog rata u periodu od 1941-1943. godine Krsto Popović i Ivan Bulatović imali su svoje oružane formacije. Luka Gojnić je odbio rukovodstvo nacionalnim pokretom u Crnoj Gori.

Počasni generali crnogorske vojske

U crnogorskoj vojsci titulu počasnog generala crnogorske vojske dobilo je nekoliko visokih oficira stranih oružanih snaga. Titula počasnog generala crnogorske vojske nije bila bliže definisana posebnim propisom, već je ovo zvanje dodjeljivao vladar po sopstvenoj procjeni, često uz mišljenje nekog od divizijara ili brigadira. Ova titula sa sobom nosila je i određene privilegije kao što su nošenje svečane generalske uniforme crnogorske vojske i generalskih oznaka na kapi, nošenje crnogorske oficirske sablje i još neke privilegije protokolarnog karaktera. Međutim, osim protokolarnih funkcija počasni generali crnogorske vojske nalazili su se u njenom sastavu i zauzimali određene vojne pa i komandne dužnosti. Prema dostupnim podacima titulom počasnog generala kralj Nikola nagradio je Aleksandra Konstantinovića, starog gardijskog pukovnika srpske vojske i komandanta Garde kralja Aleksandra Obrenovića. Aleksandar Konstantinović bio je otac Natalije, supruge knjaza Mirka Petrovića, boravio je često u Crnoj Gori na Cetinju i Kruševcu u Podgorici. Kada je počeo Prvi balkanski rat stavio se na raspolaganje crnogorskoj vojsci, a nalazio se u sastavu Zetskog odreda. U napadu na skadarsko utvrđenje u januaru 1913. godine komandovao je jednom jedinicom crnogorske vojske. Drugi počasni general bio je inženjerijski pukovnik Borivoje Nešić, dugogodišnji načelnik Geografskog odjeljnaja Generalštaba srpske vojske, koji je u toku Prvog svjetskog rata bio načelnik Artiljerijsko-inženjerijsko-tehničkog odjeljenja Vrhovne komade crngorske vojske u periodu od avgusta 1914. go kraja 1915. godine. Treći je kanadski pukovnik i hirurg Federik Burnam, koji je u toku Prvog svjetskog rata sa suprugom radio na organizovanju bolničke službe na teritoriji Crne Gore.

Burnam je jedno vrijeme bio šef Hirušskog odjeljanja bolnice u Pljevljima tokom Mojkovačke operacije. Prilikom dobijanja brigadirskog čina poklonjena mu je i crnogorska nacionalna nošnja sa brigadirskim grbom na kapi. Kasnije je unaprijeđen u generala britanske vojske.

Nekoliko crnogorskih generala imalo je počasne titule drugih oružanih snaga. Knjaz Danilo je 1910. godine proizveden u čin general-majora ruske vojske, knjaz Mirko u potpukovnika, a knjaz Petar u poručnika. Prema dosta šturnim podacima nazire se i da je Mijajlo Vučinić nagrađen činom počasnog generala ruske vojske⁵⁷, a Krsto Popović počasnim zvanjem generala argentinske kopnene vojske⁵⁸ tokom boravka u Argentini.

5. Unaprijeđenja počasnih generala crnogorske vojske

Godina	1912	1914	1915	Ukupno
Broj	1	1	1	3

Prinčevi kao generali

Generalske insignije nosila su i sva tri sina kralja Nikole. Prijestolonasljednik Danilo bio je divizijar, a Mirko i Petar brigadiri crnogorske vojske. Napredovanje u vojnoj službi

⁵⁷ Simović, Slobodan *Piperi u Prvom svjetskom ratu*, SUBNOR, Podgoica, 2012, str. 278-279.

⁵⁸ Popović, Milivoje, *Krsto Zrnov Popović posljednji vitez crnogorski*, IVPE, Cetinje, str. 32

članova vladajućeg doma bilo je regulisano posebnim članom Zakona o ustrojstvu vojske Knjaževine Crne Gore iz 1910. godine. Članom 125 ovog zakona bilo je predviđeno da „proizvodstvo članova Vladajućeg Doma u oficirskim činovima vrši se odmah po položenim ispitima za pojedine činove bez obaveze za iste propisanog vremena prebivanja u pojedinim činovima za ostale oficire“. Njihovo napredovanje u vojnoj službi vršeno je po posebnom postupku, tako da su za vrlo kratko vrijeme dolazili do najviših činova u crnogorskoj vojsci⁵⁹. Knjaz Danilo je kao brigadir bio prvi komandant Stajaće vojske 1896. godine, kasnije je u činu divizijara bio glavni inspektor crnogorske vojske. Glavni inspektor crnogorske vojske bila je zapravo u vojnoj nomenklaturi druga dužnost po važnosti nakon vrhovnog komandanta, a epolette generalnog inspektora imale su jednu zvjezdicu više od divizijara (ukupno tri). U toku Prvog balkanskog rata komandovao je Zetskim odredom, a u Prvom svjetskom ratu nije zauzimao nikave dužnosti u crnogorskoj vojsci. Knjaz Mirko je već 1898. godine kao brigadir postavljen za komandanta Garde. Dok je knjaz Petar kao najmlađe dijete kralja Nikole u čin potporučnika unaprijeđen sa 17 godina, u čin brigadira proizveden je sa 24. godine. U Prvom balkanskom ratu kao komandir komandovao je Zetskom brigadom Zetskoga odreda, a u toku Prvog svjetskog rata komandovao je Lovćenskim odredom.

⁵⁹ Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru, Zakonodavna istorija Crne Gore, knjiga III, Službeni list Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 49.

Statistički podaci

6. Unaprjeđenja brigadira po godinama⁶⁰

Godina	Broj
1881	5
1882	2
1883	1
1886	1
1890	2
1896	1
1898	2
1902	2
1909	1
1906-1907	3
1908	3
1913	15
1915	3
1916	3
1919-1921	6
Ukupno	52

7. Unaprjeđenja divizijara po godinama

Godina	Broj
1910	1
1914	3
1916	1
1919	1
Ukupno	6

8. Statistički pokazatelj broja generala po godinama⁶¹

Godina	Broj
1884	7
1895	9
1912	13
1914	24 ⁶²
1916	28
1919	28

⁶⁰ Uračunati prinčevi (prim. autora).

⁶¹ Uračunati su svi divizijari i brigadiri koji su u tom periodu bili živi, uključujući i one u penziji.

⁶² Od ovih lica preko 30% je bilo penzionisano (prim. autora).

9. Zbirni pokazatelj broja generala za period 1881-1921

Čin	Divizijar	Brigadir	Počasni general	Ukupno
Broj	6	46	3	55

10. Prosječna starost brigadira i divizijara

Godina	Prosječne godine starosti
1881	43,8
1884	41
1895 ⁶³	52
1912	55 ⁶⁴
1914	49,65 ⁶⁵

Prosječna starost generala crnogorske vojske iznosila je 48,29 godina. Prosjek oružanih snaga tadašnjih oružanih snaga Evrope iznosio je preko 50 godina pa i 55 godina starosti u kojoj se dobio čin generala.⁶⁶ Prosjek francuske, njemačke, ruske i srpske vojske bio je od 52 do 55 godina, dok je u austrougarskoj ova granica bila nešto viša. Iz ovog se može zaključiti da je crnogorski general bio nekolicke godine mlađi u odnosu na većinu svojih

⁶³ Zaključno sa ovom godinom svi generali bili su u aktivnoj službi (prim. autora).

⁶⁴ Starosna dob generala uoči Prvog balkanskog rata bila je znatno viša jer je bilo manje unaprjeđenja, vojska je više počivala na starijim generalima. Da nije dva lica oko 40-ak godina ovaj prosjek bi bio i veći (prim. autor).

⁶⁵ Uračunati su generali u aktivnoj službi (prim. autora).

⁶⁶ Milićević, Milić, Popović, Ljubodrag, str. 10-11.

kolega iz ostalih oružanih snaga Evrope, što predstavlja još jednu osobenost crnogorske vojske.

* * *

Generali u političkom i društveno-kulturnom životu

Većina generala osim vojne karijere i službe bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Crne Gore. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Tako su recimo Mašo Đurović i Jovo Martinović učestvovali u osnivanju čitaonice, a Đuza Vukotić pomagao sirotinju. Većina njih je novčano pomogla izgradnju doma za umobolne u Danilovgradu. Bavili su se kulturnim i umjetničkim aktivnostima, tako je Jovan Popović pisao poeziju i prozu, a bio je i član amaterskog pozorišta na Cetinju u kojem je igrao brojne likove. Lakić Vojvodić znao je napamet hiljade stihova narodnih pjesama koje je često izgovarao tokom borbe. Petar Martinović bavio se slikanjem, a radio je i na izlaženju istorijskog časopisa »Zapisi«. Dok je Lazar Sočica kao dijete u Pivskom manastiru izučavao drvodjeljski i kovački zanat, tokom života izrađivao je stolovače, ikone i brojne druge predmete. Mitar Martinović bavio se pronalascima, pa je nakon Drugog svjetskog rata državnim organima prijavio svoja dva vojna pronalaska⁶⁷. Anto Gvozdenović nije zasnivao porodicu ali je vodio lagodan život po svjetskim metropolama nalazeći se uvijek u visokom društvu plemstva i druge elite za što su vezane

⁶⁷ „Avionsku šrapnelsku bombu sa eksplozijom u vazduhu“ 1949. godine i „Daljomjer – pantograf“ 1951. godine (prim. autora).

brojne zanimljivosti i anegdote. Luka Gojnić izabran je za redovnog člana Latinske akademije nauka, vještina i beletristike u Parizu iako nije poznato prema kojim kriterijumima je izabran. Mijajlo Vučinić radio je na izgradnji objekata od javnog značaja, slično je radio i Joko Jovanović kao vojni inženjer. Dosta njih govorilo je neke od svjetskih jezika, a među njima bilo je i poliglota poput Anta Gvozdenuića, Jovana Popovića, Petra Martinovića, Petra Lompara itd.

Pojedini generali ostavili su iza sebe neku vrstu memoarskih spisa poput Janka Vukotića, Radomira Vešovića, Marka Popovića, Anta Gvozdenuića, Mitra Martinovića, Petra Lompara, Vasa Ivanovića, Krsta Popovića, Marka Vučerakovića. Neki od ovih memoarskih zapisa su publikovani dok se drugi nalaze u rukopisu (Petra Lompara, Krsta Popovića), a pojedini su trajno oštećeni ili izgubljeni poput spisa Vasa Ivanovića.

Služba u visokoj politici

U tadašnjem crnogorskom društvu u kojem je oficirska i uopšte vojna služba bila visoko kotirana i uvažavana gotovo da je bilo neizbježno da vojna lica ne učestvuju u politici i ne obavljaju najviše državne i političke dužnosti. Tako su neki generali bili predsjednici vlade: Janko Vukotić, Mitar Martinović, a u emigraciji Milo Matanović, Milutin Vučinić i Anto Gvozdenuić. Ministri vojni bilu su: Janko Vukotić, Mitar Martinović, Mašan Božović, Radomir Vešović, Milo Matanović, a u emigraciji Milutin Vučinić i Đuro Jovović. Većina generala pored predsjednika vlade obavljalo je istovremeno i funkciju ministra vojnog, pa i ministra spoljnih djela naročito u ratnim okolnostima. Lakić Vojvodić je jedini od generala koji je obavljao dužnost ministra unutrašnjih djela. Kao najviši vojni komandanti često su birani za članove Državnog savjeta, Krunskog vijeća. Kao vojni komandanti bili su članovi vojnih sudova, a pojedini, kao Pavle Vujisić bili su članovi Velikog suda kao najviše civilne sudske instance.

Služba u Ađutanturi i Gardi

Većina njih je u ranijim godinama, dok su bili mlađi oficiri, prošla dužnosti na crnogorskom dvoru kao kraljevski ađutanti, ordonansi ili u Kraljevoj gardi kao perjanici, kabadahije ili gardijski oficiri i njeni komandanti. Služba u perjanicima, a kasnije u Kraljevskoj ađutanturi ili Kraljevoj gardi osim časti i privilegija predstavljala je svojevrstan vojni koledž sa kojeg je regrutovana kasnija generalska elita crnogorske vojske. Od prve generacije brigadira na dvoru kao perjanici ili kabadahije svoju karijeru započeli su: Marko Popović, Mihajilo Vučinić, Lazar Sočica, Miro Vlahović, Niko Kusovac, Dragiša Medenica, Đuza Đurašković. Kao kraljevi general-ađutanti službovali su Janko Vukotić, Mitar Martinović, a u emigraciji Anto Gvozdrenović, počasni kraljevi ađutanti bili su Jovan Popović i Danilo Gatalo. Na službi u Kraljevoj ađutanturi kao ordonans-oficiri bili su Ivo Đurović, Blažo Bošković, Milutin Vučinić, Milutin Vukotić, Radomir Vešović. Ađutanti prijestolonasljednika Danila bili su Niko Pejanović i jedno vrijeme Jovo Bećir. Dok su kao komandanti Kraljeve garde bili Mitar Martinović i Đuza Đurašković, u gardi su neko vrijeme kao oficiri služili Blažo Bošković, Pavle Vujisić, Niko Kusova, Veliša Lazović i Milutin Vučinić.

* * *

Generalska elita za sebe – srodničke veze između generalskih porodica

Koliko je generalska i uopšte glavarska elita tadašnje Crne Gore vodila računa o svom statusu i ugledu najbolje govore krve i druge veze između generalskih porodica. U Crnoj Gori oduvijek se poklanjala pažnja, ugledu porodice i plemena, naročito se

vodilo računa o porijeklu i uvažavala činjenica da se jedna porodica poveže sa drugim uglednim bratstvom i njenim istaknutim pripadnikom.

Ove veze naročito su vidljive na primjeru nekoliko porodica koje su bile u srodstvu sa dinastijom Petrović-Njegoš⁶⁸. Brigadirima Janku i Đuzi Vukotiću unucima Mašana Perkova kraljica Milena dolazila je u drugom stepenu srodstva jer je njen otac vojvoda Petar bio sin Stevana Perkova. Majka Đuze Vukotića bila je kćerka Pera Tomova Petrovića, a sestra supruga serdara Rada Turovog Plamenca. Otac generala Mitra Martinovića, Boško Nikov bio je rođeni brat od ujaka kralja Nikole, jer je Anastazija-Stana bila kraljeva majka. Dalje, general Mitar Martinović bio je oženjen Milicom kćerkom Stevana sina vojvode Iva Rakova Radonjića koji je bio isti tetak kralja Nikole. Naime kraljeva tetka bila je supruga Iva Rakova Radonjića. Dakle, otac Milice, supruge generala Martinovića bio je rođeni brat od tetke kralja Nikole. Tako da je general Mitar i po očevoj i po tazbinskoj liniji bio blisko povezan sa vladajućom dinastijom Petrović-Njegoš. Rođeni brat generala Martinovića, ljekar Niko Bošković oženio je kćerku serdara Janka Vukotića. Jovan Popović-Lipovac oženio je kćerku Stevana Radonjića. Kada njima dodamo vojvodu Marka Martinovića istog ujaka kralja Nikole, vidimo do koje su mjere sve te veze bile isprepljetane, jer kćerka vojvode Marka Martinovića bila udata je za brigadira Jova Savova Martinovića. Tako da je supruzi brigadira Jova Martinovića kralj bio rođeni brat od tetke, jer je kraljeva

⁶⁸ Navedene relacije temelje se najvećim dijelom na podacima objavljenim u literaturi, a manjim dijelom na usmenim kazivanjima. Kako su mi navedene relacije dobro poznate jer sam se za njih naročito interesovali još od ranije, smatrao sam zanimljivim da budu objavljene na jednom mjestu. O rodbinskim realcijama između glavarskih porodica pisao je i prof. dr Živko Andrijašević u knjizi „Nacija sa greškom“ str. 107-111. (prim. autora).

majka Stane i njen otac vojvoda Marko Martinović rođeni brat i sestra. Druga kćerka vojvode Marka Martinovića bila je supruga brigadira Milutina Nikolića, treća kćerka supruga brigadira Pavla Vujisićam četvrta supruga vojvode Stanka Radonjića. Tako da su trojici brigadira supruge bile kćerke vojvode Marka Martinovića, a rođene sestre od tetke kralju Nikoli⁶⁹. U tom slučaju tri brigadira bili su zetovi Martinovića, a preko njih i zetovi Petrovića. Supruga brigadira Đuze Filipova Đuraškovića bila je Maše kćerka Boška Nikova Martinovića, a rođena sestra generala Mitra Martinovića, tako da je brigadir Đurašković bio zet generala Martinovića. Druga kćerka Boška Nikova Martinovića, Ana bila je supruga Jovana sina vojvode i generala Mijajla Vučinića, a brata generala Milutina Vučinića. Dok je Miloš sin divizijara Mijajla Vučinića bio oženjen Rumicom sestrom divizijara Janka Vukotića. Od Martinovića bila je i majka brigadira Nika Pejanovića. Majka brigadira Đuze Đuraškovića bila je od Matanovića bliska rođaka brigadira Mila Matanovića kojem je majka bila od Petrovića sa Njeguša.

Supruga brigadira Blaža Bajova Boškovića bila je od Vukotića sestra od strica kraljice Milene, dok je Milica kćerka brigadira Boškovića bila udata za majora Petra Boškova Martinovića. Supruge brigadira Iva Nikova Đurovića i Steva Perova Jovićevića bile su sestre brigadira Blaža Boškovića. Supruga brigadira Joka Nikova Jovanovića bila je Anđa kćerka vojvode Steva Vukotića, kojoj je kraljica Milena bila rođena tetka, a kralj Nikola tetak. Kćerka od brata brigadira Joka Jovanovića udata je za ljekara Peđu sina ljekara Nika Martinovića. Kada ovim porodicama dodamo još nekoliko drugih veza vidimo koliko je ta srodnička veza bila razgranata. Kćerka brigadira Veliše Lazovića iz Kuča bila je supruga brigadira Joka Nikova

⁶⁹ Martinović, Dušan, *Divizijar Mitar Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998, str. 261.

Martinovića, a druga kćerka bila je supruga brigadira Ivana Bulatovića. Tako da su brigadiri Joko Martinović i Ivan Bulatović bili zetovi brigadira Veliše Lazovića. Dok je kćerka Joka Martinovića bila udata u Plamence. Od Plamenaca je bila i supruga divizijara Milutina Vučinića. Zatim sin brigadir Mila Đurašković bio je oženjen kćerkom brigadira Sokolj Baca Ivezaja⁷⁰. Tako da sublimirajući poznate veze brigadira crnogorske veze možemo konstantovati da su brigadiri i divizijari bili elita za sebe koji su gotovo isključivo među sobom uspostavljali rodbinske veze. Koliko su te veze bile isprepljetane vidimo da između pojedinih brigadirskih porodica postoji više veza sa različitih strana i da su u pojedinim slučajevima uspostavljane krve veze i sa rođacima u relativno bliskom krvnom srodstvu.

* * *

Osim prinčeva koji su brigadirske epolete prišli u ranim 20-im godinama, najmlađi brigadiri crnogorske vojske bili su Todor Vuković (28) i Mitar Martinović (31). Generalske epolete najstariji su okačili Dragiša Medenica (68), Nastadin Ivanović (61) i Đuza Vukotić. Pojedini generali doživjeli su duboku starost poput Đuze Vukotića koji je živio blizu jednog vijeka i Mila Đuraškovića koji je preminuo u 92 godini.

Nekoliko njih bili su generali u više vojski, pa je general Anto Gvozdrenović bio general u ruskoj, crnogorskoj i francuskoj vojsci; Luka Gojnić u crnogorskoj, ruskoj i jugoslovenskoj; Jovo Martinović u crnogorskoj i bugarskoj; Jovan Popović u crnogorskoj i ruskoj itd.

Iako su bili komandanti jedinica, ličnosti sa velikim zaslugama, titulama i ugledom i njih su morile ljudske brige i problemi od raznih bolesti, porodičnog stradanja i tragičnih sudbina. Iza

⁷⁰ Usmena kazivanja Vjere Đurašković-Leković i Vjere Đurović.

generalskih epoleta krio se ipak samo čovjek sa svim radostima ali i nedaćama i problemima. Pojedini generali doživjeli su teške porodične tragedije, poput Mirka Petrovića, Lazara Sočice, Veliše Lazovića, Mitra Martinovića, Đura Petorvića koji su izgubili nekoliko djece. Dragiša Medenica, Radomir Vešović doživjeli su smrt svojih sinova. Od posljedica teške bolesti prerano su preminuli: Todor Vuković (32), Mirko Petorvić (39), Andrija Raičević (41), Stevo Jovičević (42) i Petar Petrović (43).

Iako su se tokom borbe nalazili na komandnim dužnostima i bili u prvim frontovskim redovima ni jedan od generala nije ostao na bojnopolju, dok je više njih ranjeno čak i po nekoliko puta. Međutim, od direktnih posljedica ratnih uslova i okolnosti preminuli su Stevo Jovičević i Jovan Popović. Nasilnom smrću stradao je Krsto Popović, Pod nerazriješenim okolnostima živote su okončali Blažo Bošković, Avro Cemović i Mašan Božović. Od posljedica atentata trajno paralizovan ostao je Jovo Martinović. Brigadiri Ivo Đurović i Jovo Bećir okončali su živote u logoru Vajdhofen 1918 i u Jasenovcu 1942. godine. Osim Iva Đurovića, van Crne Gore umrli su brigadiri: Milutin Vučinić (Italija), Andrija Raičević (Italija), Jovan Popović (Francuska), Marko Vučeraković (Belgija), Janko Vukotić (Beograd), Pavle Vujisić (Kragujevac) Mitar Martinović (Beograd), Radomir Vešović (Slavonskom Šamcu), kao i Milo Matanović i Danilo Gatalo. Isti slučaj je i sa prinčevima Danilom, Mirkom i Petrom koji su umrli u Austriji. Sva navedena lica nikada nijesu prenešena u Crnu Goru, osim Mitra Martinovića koji je prenešen 1968. godine po ostavljenoj izričitoj želji.

Izvori i odabrana literatura

1. Arhivski fondovi

- Državni arhiv Crne Gore (DACG):
- Ministarstvo vojno
- Crnogorski Crveni krst-Neji 1916-1919
- Narodni muzej Crne Gore:
- Foto-dokumentacija dinastije Petrović-Njegoš

2. Objavljeni izvori

- Burzanović, Slavko, *Ministarstvo vojno 1879-1916* (zbornik dokumenata), CID, Podgorica, 2010
- Burzanović, Slavko, *Ministarstvo inostranih djela 1879-1915* (zbornik dokumenata), CID, Podgorica, 2007.
- Pavićević, Branko, Raspopović, Radoslav, *Crnogorski zakonici 1796-1916* (zbornik dokumenata), tom I-V, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998.
- Potapov, N.M., *Izveštaji, raporti, telegrami, pisma 1902-1915. godina*, Tom I, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2003.

3. Štampa i časopisi

- „Glas Crnogorca“ 1873-1915
- „Glas Crnogorca“ 1917-1922
- „Glas Crnogorca“ 1941-1943
- „Cetinjski vjesnik“ 1908-1913
- „Grlica“ 1889-1897
- „Glas Crnogoraca“ avgust-septembar 2002. godine
- „Crnogorski glasnik“ , Detroit, Mičigen, 1925.
- „Politika“ 1904-1941
- „Vjesnik“ 1913-1915
- „Ratnik“ 1920-1941
- „Zapisi“ 1935-1941
- „Istorijski zapisi“ 1953-2009
- „Dobrovoljački glasnik“ 1990-1997

- "Slobodna misao" 1922-1941
- "Narodna riječ" 1919-1929

4. Enciklopedijska i posebna izdanja

- Almanah, Sarajevo, 1931.
- Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, I-XI, Beograd, 1975.
- Grupa autora, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981.
- Stanojević, Stanoje, *Narodna enciklopedija: srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Bibliografski zavod, Zagreb, 1925-1929.
- Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, I-VI, Matica srpska, Novi Sad, 2004-2014.
- Grupa autora, *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VIII, Prvo izdanje 1955-1971.
- Grupa autora, *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VI, Drugo izdanje, 1980-1990.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, I-V, Vijesti, Podgorica, 2006.
- Grupa autora, *Cetinje 1482-1982*, Cetinje, Obod, 1994.
- *Popis stanovništva Crne Gore 1879. godine*, I-II, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2005.
- *Pedaset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910.
- *Zvanja crnogorskih državnih ustanova i službenika 1860-1916*, podatke sabrao Vaso J- Đuranović, Pobjeda, Podgorica, 2006.

5. Studije, članci i ostalo

- Adžić, Novak, „Brigadir Ivan Bulatović“, *Matica*, Podgorica, jesen 2009, str. 459-478.
- Adžić, Novak, „Mitar Martinović i Mašan Božović“, *Matica*, 34/35, Podgorica, zima 2007/proljeće 2008.
- Adžić, Novak, *Sudbine crnogorskih patriota 1918-1941*, DUKS, Cetinje, 2004.
- Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru*, tom I, IVPE, Cetinje, 2008.
- Aleksandar Drašković, *Mojkovačka bitka*, CID, Podgorica, 1996.
- Ašanin, Mijajlo, *I tada rekoše neće proci*, Titograd, 1988.

- Babac, Dušan, Vasić, Čedomir, Marković, Miladin, *Crnogorska vojska 1896-1916*, Evoluta, Beograd, 2007.
- Babac, Dušan, Vasić, Čedomir, *Garda u Srbiji*, Službenik glasnik, Beograd, 2009.
- Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878-1912. godine“, feljton u *Pobjedi*, septembar-oktobar 1979.
- Baćović, Čedomir, *Pomeni crnogorskih i hercegovačkih ratnika i prvaka 1500-1918*, Nikšić, 1999.
- Bajković, Stevo Nikov, Meomari (internet sajt – <http://www.grbalj.org/6.html>„Druga strana Grblja“).
- Batrićević, Đuro, *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Crne Gore 1875-1918*, Obod, Podgorica, 1997
- Batrićević, Đuro, *Dr Anto Gvozdrenović general u tri vojske-Crnogorci u rusko-japanskom ratu*, Obod, Cetinje, 1994.
- Bećir, Jovo.M., Jovo Nikov Bećir, brigadir crnogorske vojske, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica, 2013, str. 239-247.
- Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Institu za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.
- Bogdanović Branko, Topovi u Crnoj Gori 1800-1916, *Glasnik III*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje.
- Brajičić, Radule Simov, *Operacije Zetskog odreda oko Skadra 1912-1913. godine*, Zapisi, knjiga X, Cetinje, 1932.
- Cemović, Momčilo, *Preci i potomci*, Vrčin: Compuscan, Beograd, 1993.
- Cemović, Marko, *Prošlost Srba Muslimana Plava i Gusinja*, Vreme, 13. januar 1941. godine.
- Grupa autora, *Bratstvo Martinović*, IVPE, 2006
- Despotović, Ilija, „Danilo Gatalo anticrnogorski ministar“, *Partner*, br. 32, Podgorica, decembar 2010, str. 26.
- Dragović, Marko, *Crnogorski almanah*, Subotica, 1929.
- Dragović, Miloš, *Sjećanja na ratove*, (priredili dr Krsto Pižurica i prof. Vuk Radović) na internet sajt Montenegrina.net.
- Durham, Edith, *The Struggle for Scutari*. London, 1914.
- Đilas, Milovan, *Crna Gora*, Obod, Cetinje, 1994.

- Đonović, Jovan, *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori 1905-1910*, Beograd, 1939.
- Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912-1913*, Beograd, 1960
- Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, Čigoja štampa, beograd, 2007.
- Đurović, Mirčeta, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1960.
- Stevović, Nenad, *Federik Burnam i Crna Gora*, Crnogorski kulturni forum, Cetinje-Lovćenac, 2015.
- Janko Vukotić, *Moje uspomene*, Službenik glasnik, Beograd, 1997.
- Jovičević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni glasnik, Beograd, 1996.
- Jovanović, Ilija F. Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole-Uspomene iz mog života*, Obod, Cetinje, 1998.
- Jovičević, Ivo, *O ljudima i događajima-Sjećanje jednog federaliste*, Obod, Cetinje, 1995.
- Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska: organizacija i uniforme*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2006.
- Jovović, Pantelija, *Crnogorski političari-Portreti*, Štamparija „Vreme“, 1921, Beograd.
- Kapičić, Anđe, Vujačić, Velimir, *Strana odlikovanja u Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2005.
- Kontić, Radoje Đurov, *Sjećanja*, Obod, Nikšić, 2005.
- Markuš, Jovan, *Narodna stranka u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1906-1918*, Cetinje 2005.
- Markuš, Jovan, *Vojvoda Petar Vukotić*, Cetinje-Podgoriva, 2012.
- Martinović, Dušan, *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998.
- Martinović, Dušan, *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002.
- Martinović, Srđa, „Ustrojstvo Ministarstva vojnog“, *Partner* br. 63, Podgorica, jul 2015, str. 25-28.
- Martinović, Srđa, „Skadar i velike sile“, *Matica*, Podgorica, godina 16, br. 60-61, Podgorica 2014/2015, str. 195-232.

- Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912-1916*, Službeni glasnik, Beograd, 1996
- Martinović, Dušan, *Portreti*, Cetinje, 1983-1997
- Nišavić, Momčilo, *Gorštak*, Pobjeda, Podgorica, 2004.
- Nikprelević, Đorđe, *Ustanak u Malesiji 1911*, DOB, Podgorica, 2011.
- N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori-Dnevnik 1906-1907, 1912, 1914-1915. godine*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica-Moskva, 2003
- Ostojić, Miloš, Dragović, Milija, *Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Zemun:Delo, 1997.
- Pavićević, Mićun, *Crnogorci u pričama i anegdotama*, Herceg Novi-Kotor, 1929.
- Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, Obod, Cetinje, 1969.
- Poleksić, Ljubomir, „Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske“, *Ratnik*, sveska 9, Beograd, 1921.
- Popović, Marko Miljanov, *Lazar Sočica i njihovo vrijeme, zbornik radova*, Podgorica, 1996.
- Popović, Marko Miljanov, *Primjer čojstva i junaštva* (priredio prof. dr Jovan Čađenović), Obod, Pobjeda, Podgorica, 2006.
- Popović, Simo, *Sa kraljom Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Podgorica, 2012.
- Петров. А. А., Клевалина Н.А., *Йован Попович Липовац, Русский путь*, Москва, 2011.
- Plamenac, Rade Turov, *Memoari*, CID, Podgorica, 1997.
- Radojčić, Stevan, *Načelnici Vojnogeografskog instituta 1876-2001*, Vojnogeografski institut, 2002, Beograd
- Rakočević, Radomir, *Ratna hronika Potarija 1912-1918*, Matica crnogorska, 2013.
- Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, knjiga I-II, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.
- Rastoder, Šerbo, „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića“, *Crnogorski anali*, godina 2, broj 7-8, Cetinje, decembar 2014.
- Rastoder, Šerbo, *Skrivena strana istorije*, I-4, Istorijski institut Crne Gore, 2005, Cetinje-Podgorica.

-
- Rastoder, Šerbo, *Vakat zuluma: zločini u plavsko-gusinjskoj oblasti* 1913.
 - Raspopović, Radoslav, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2009.
 - Rudić, Petar, „O rodoslovnim tablicama njegušskog bratstva Petrović“, *Matica*, godinaXV, br. 58, Podgorica ljetno 2014.
 - Simović, Slobodan, *Piperi u Prvom svjetskom ratu*, SUBNOR, Podgorica, 2012.
 - Sjekloća, Veljko, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Obod, Cetinje, 2001.
 - Stamatović, Jovan, Bošković, Dragan, *Pogibija Blaža Boškovića i druge skadarske priče*, Podgorica, 2002.
 - Škerović, Nikola, *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, Beograd, 1964.
 - Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, CID, Podgorica, 2004.
 - Tomić, Slobodan-Boban, *Spomenica odlikovanih lica iz Zetske banovine: period od 1912-1941. godine*, Beograd, 1996.
 - Tomović, Vule, *Ustrojstvo i sastav crnogorske vojske pri stupanju u balkanski rat 1912. godine*, *Ratnik*, sveska 9, Beograd, 1930.
 - Vlahović, Stanko, *Bratstvo Vlahović*, Stručna knjiga, Beograd, 1996.
 - Vujačić, Velimir, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, Državni arhiv Crne Gore.
 - Vujačić, Marko, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, I-III, Narodna knjiga, Podgorica, 2010.
 - Vujisić, Rade, *Bratstvo Vujisić*, DD „Slovo“, Kraljevo, Podgorica, 1998.
 - Vujisić, Rade, *Moštanica na raskršću vjekova*, Hronika, Nikšić, 1995.
 - Vujisić, Rade, *Štitarica na raskršću vjekova*, Hronika, Nikšić, 1995.
 - Vuleković, Vojislav, Brigadir Ivo Đurović, *Matica*, godina 9, br. 34-35, 2008, Podgorica, str. 413-426.
 - Zec, Nikola, *Zelenaši*, Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2015.